

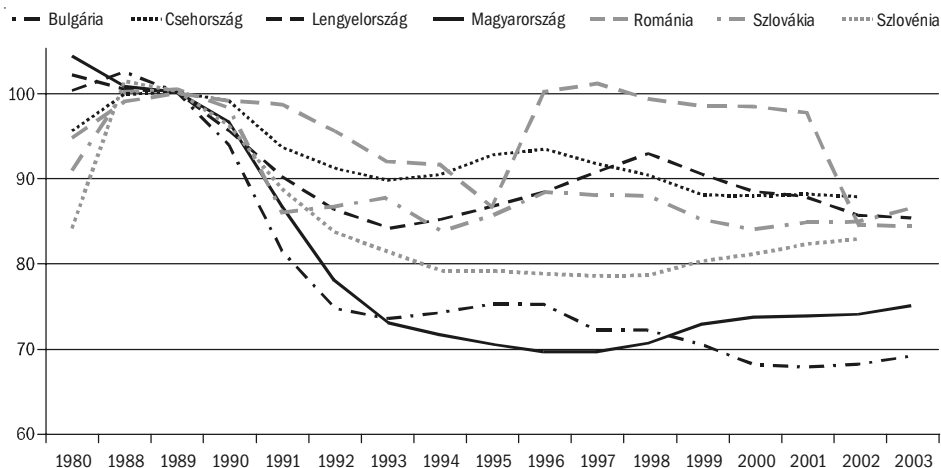
1. A munkapiaci helyzet alakulása

A foglalkoztatottság lassú csökkenése már a nyolcvanas évek elején megindult, ám bár mértéke akkor még elhanyagolható volt. Ez a visszaesés azonban az 1980-as évek végétől folyamatosan gyorsult, ahogy a szocialista nagyiparnak és a nagyüzemi mezőgazdaságnak egy jelentős része válságba került. A mélyponton, 1992-ben, több mint félmillió fővel csökkent a foglalkoztatás, és – ugyan fokozatosan lassuló ütemben – egészen 1996-ig folyamatosan több munkahely szűnt meg, mint amennyi keletkezett. 1996-ban másfél millióval, vagyis közel 30 százalékkal kevesebben voltak állásban, mint 1989-ben. 2002 végére közel 150 ezerrel nőtt ugyan a foglalkoztatás, de ez a korábbi munkahely-megszűnési hullámhoz képest csak mérsékelt változás: ez összességében csak mintegy 3,5 százalékos növekedést jelentett a hat év alatt. Ugyanebben az időszakban magyarországinál lényegesen lassúbb gazdasági növekedéssel jellemezhető Európai Unióban több mint 4 százalékkal nőtt a foglalkoztatottak száma.

A munkaerő-piaci helyzet magyarországi alakulása azonban egyáltalán nem tekinthető kivételesnek: Bulgáriában és a balti országokban a visszaesés maximális mértéke még valamivel ennél is nagyobb volt, és ott csak 2001-ben állt meg a foglalkoztatás csökkenése. A kilencvenes években az európai átalakuló országok mindegyikében lényegesen csökkent a foglalkoztatás, ám bár jelentősek az országok közötti különbségek. A szovjet utódköztársaságokban többnyire viszonylag több munkahely maradt fenn, míg a közép-európai országokban Csehország kivételével a magyarhoz meglehetősen hasonló folyamatok zajlottak le. Az 1. ábra a közép-európai országok foglalkoztatásának alakulását mutatja, a 2. ábra pedig ugyanezt a volt Szovjetunió országaira. Csehországban sokkal lassabban jelent meg a tömeges munkanélküliség; a foglalkoztatási szint lényeges csökkenésére csak a kilencvenes évek második felében került sor. Mára azonban a közép-európai átalakuló országok többségében egymáshoz nagyon hasonló foglalkoztatási arányok alakultak ki: szinte mindegyik országban az aktív korú népesség kicsit több mint felének van állása. Egyedül Csehországban éri el a foglalkoztatási ráta a nyugat-európai országok átlagát (66 százalék). Magyarország annyiban azonban lényegesen különbözik a közép- (és részben kelet-) európai országok többségétől, hogy itt az alacsony foglalkoztatási arány viszonylag alacsony munkanélküliséggel párosul. Az 1990-es évek közepétől Magyarországon lényegesen alacsonyabb volt a munkanélküliség ráta, mint bárhol máshol Kelet-Közép-Európában.

Az Európai Unió 2000. márciusi lisszaboni csúcsertekezlete azt a célt tűzte ki, hogy a tagországokban az aktív korú népesség 70 százaléka találhasson munkát 2010-ben. Már ma elég egyértelműen látszik, hogy a tagországok többsége elmarad ettől a céltől, de Magyarország – több más közép-európai országgal együtt –

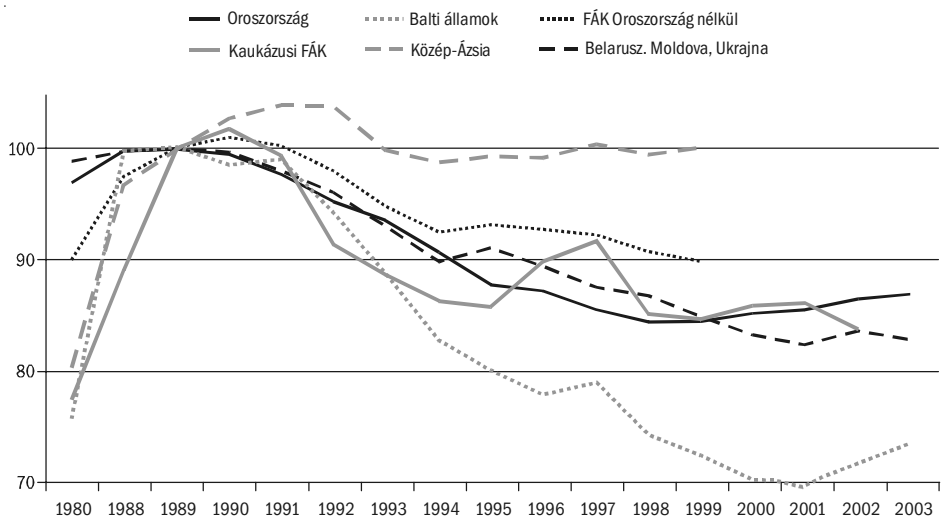
1. ábra
A foglalkoztatás alakulása Közép-Európában* (1989 = 100)

*Az ábrán a foglalkoztatás szintje 1989-ben 100 százalék. A román érték nyilvánvaló hibát tartalmaz 1996 és 2001 között, de a hivatalos foglalkoztatási táblázatban ezek az értékek szerepelnek.

Az adatok forrása: Economic survey of Europe. United Nations, 2004. 2. sz.

2. ábra
Foglalkoztatás alakulása a volt Szovjetunióban (1989 = 100)

Az adatok forrása: Economic survey of Europe. United Nations, 2004. 2. sz.

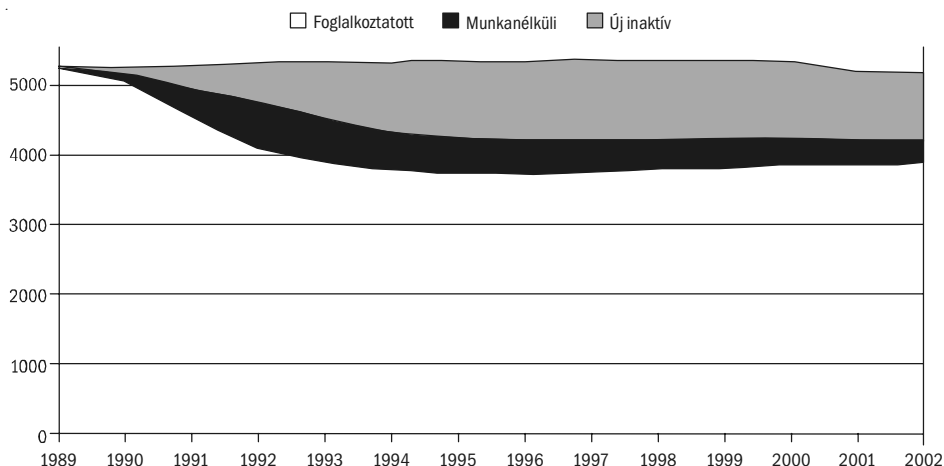
valószínűleg messze leszakadva követi majd a mai tagországok többségét, legalábbis a jelenlegi foglalkoztatási arányt, valamint az elmúlt évek gazdasági növekedés ütemétől messze elmaradó foglalkoztatásnövekedését előrevetítve. Ami azért különösen szomorú, mert 1990-ig a foglalkoztatási ráta lényegesen meghaladta a 70 százalékot.

A 3. ábra a gazdasági aktivitás alakulását mutatja be 1989–2002. között. Az ábrán megjelöltem azt is, hogy mekkora lenne a gazdasági aktivitás (vagyis a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes száma), ha az aktivitási ráta az 1989-es szinten maradt volna. Az „új inaktívok” azok, akik a szocialista gazdaság normális foglalkoztatottsági viszonyai mellett túlnyomó többségükben dolgoznának, ma viszont még munkanélküliként sem jelennek meg a munkaerőpiacon.

A kilencvenes évek elején tömegessé váló munkanélküliség elsősorban természetesen a súlyos értékesítési válsággal küszködő vállalatok munkaerő-keresletének lényeges csökkenésével és a csódhullámmal magyarázható, ámbar kialakulásában nyilvánvalóan szerepe volt a szocialista gazdaságot jellemző hiánypsichózis megszűnésének is. A kilencvenes évek elején a szocializmusra jellemző túlfoglalkoztatás leépülése egybeesett a liberalizáció következtében felerősödő piaci verseny és a KGST megszűnése nyomán bekövetkező piacvesztéssel, valamint az ezek következtében kialakuló csódhullámmal. A munkaerőpiac elemzését ezért a némileg kaotikus munkapiaci folyamatok végével, 1992-vel kezdjük. Ekkorra azonban már lényegesen átalakult a munkapiac a korábbihoz képest.

Ezt az átalakult munkapiacot elsősorban is a korábbinál lényegesen alacsonyabb foglalkoztatás jellemzi. Az új inaktívok között bizonyára vannak, akik nem is akartak dolgozni. Az inaktivitás a felsőoktatás expanziója miatt is nőtt. Nem tudjuk, hányan dolgoznak akár még teljes munkaidőben is a feketegazdaságban. De még

3. ábra
Gazdasági aktivitás Magyarországon (ezer fő)*

*Az ábrához ugyanúgy, mint a fejezet további ábráihoz, a KSH különböző évkönyveiből származnak az adatok.

2002-ben is közel egymillió fő tartozott az új inaktív kategóriába. Egy jelentős részük minden bizonnyal olyan hosszú távú strukturális munkanélküli, aki tudta, esélye sincs arra, hogy állást találjon, és ezért nem is keresett.

A munkahelyvesztési esélyek természetesen távolról sem alakultak véletlenszerűen: 1989-ben a vállalatoknál foglalkoztatottak 42,5 százaléka legfeljebb nyolc általánost végzett. Az 1992-re ez az arány 32,5 százalékra, az 1995-re 24 százalékra csökkent (Halpern–Kőrösi [1998a]). A szocialista nagyüzemek sokszor fölös számban alkalmaztak segédmunkásokat, részben a munkaerőhiánytól való félelmükben, de gyakran az alacsony bérűek túlfoglalkoztatására ösztönözte őket a bérszabályozás is. A rendszerváltással ez az ösztönzés megszűnt, viszont hamar bevezették a modern gazdaságban természetes munkaszervezési módszereket, és a termelékenyebb technológiát, ami lényegesen csökkentette a segédmunka iránti igényt. Néhány év alatt lezajlott a képzetlen segédmunkának az a tömeges kiszorulása a gyáriparból, ami Nyugat-Európában jó két évtized alatt ment végbe.

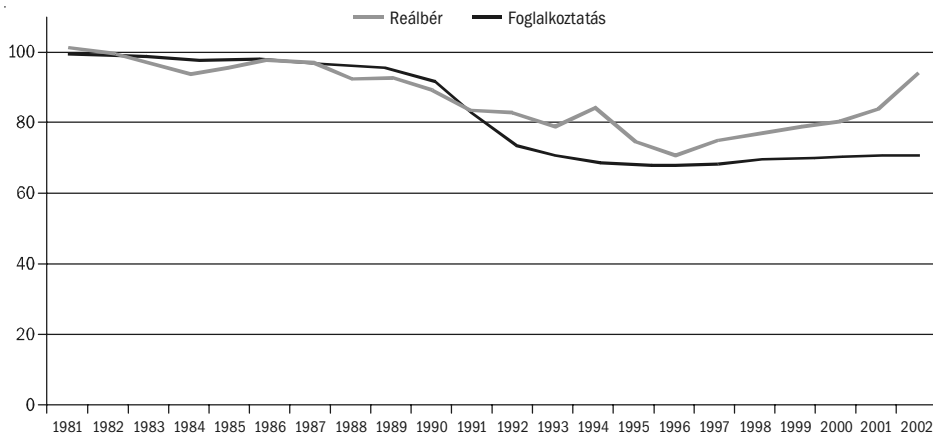
De nemcsak a foglalkoztatás, hanem a bérek, a bérarányok is átalakultak. Számos tanulmány vizsgálta, hogyan változott meg a szakképzettség és a tapasztalat piaci értéke az átmenet során; ezt én éppen ezért nem vizsgálom újra: felhasználok mások eredményeit. Alapvetően azonban átalakult a vállalatok bérezési stratégiája is – vizsgálatomnak ez lesz a tárgya.

A profitmaximalizáló vállalat a terméke iránti kereslet, a piaci árak és a külső tényezők, a piaci környezet alakulásához igazítja termelését és az ehhez felhasználandó erőforrások – köztük a munka – mennyiségét, valamint az érte fizetendő bért. Így ezek a döntések egymással összefüggnek, hiszen szimultán születnek: magasabb termeléshez több munka kell, ami esetleg csak magasabb bérért alkalmazható, azonban ha drágább a munka, akkor érdemes termelékenyebb technológiát használni, de a termelékenyebb technológiát használó munkát érdemes lehet magasabb bérrel ösztönözni.

Ezeket a vállalaton belüli viszonyokat gyakran kivetítik a gazdaság egészére is. Vannak makrogazdászok, akik felteszik, hogy minden vállalat egyforma, és a gazdaság egésze úgy működik, mint a reprezentatív vállalat. A vállalatok és a körülmények azonban sohasem egyformák. Ha valaki csak a makrogazdasági idősorokat nézi, könnyen azt gondolhatja, hogy Magyarországon nem érvényesült a fenti gazdálkodási logika. A 4. ábra a foglalkoztatás és a reálbér alakulását mutatja be. Az ábrára nézve egyértelműnek látszik, hogy a foglalkoztatás és a reálbér közt szoros pozitív kapcsolat van; az 1981–2002-es időszakra 0,87 a két idősor korrelációs együtthatója.² Ha a változók idősora helyett foglalkoztatás és a reálbér *változására* számítunk korrelációt (5. ábra), lényegesen kisebb, de még mindig szignifikánsan pozitív értéket kapunk (0,37), tehát a béralakulás ebben az időszakban látszólag semmiképpen sem korlátozta a foglalkoztatást. Valójában azonban ez a megállá-

²A korrelációs együttható 0,95, ha 2000-ig számítjuk; emlékezetes módon 2000-ben született meg az a minimálbérdöntés, ami legalábbis figyelmen kívül hagyta a bér foglalkoztatási hatását; a korreláció hirtelen csökkenésében jelentős szerepe volt ennek a béremelésnek. A látszat szerint egyes politikusok legalábbis azt gondolták, hogy a bérek és a foglalkoztatás Magyarországon egymástól függet-

4. ábra
Reálbér és foglalkoztatás Magyarországon (1980 = 100)

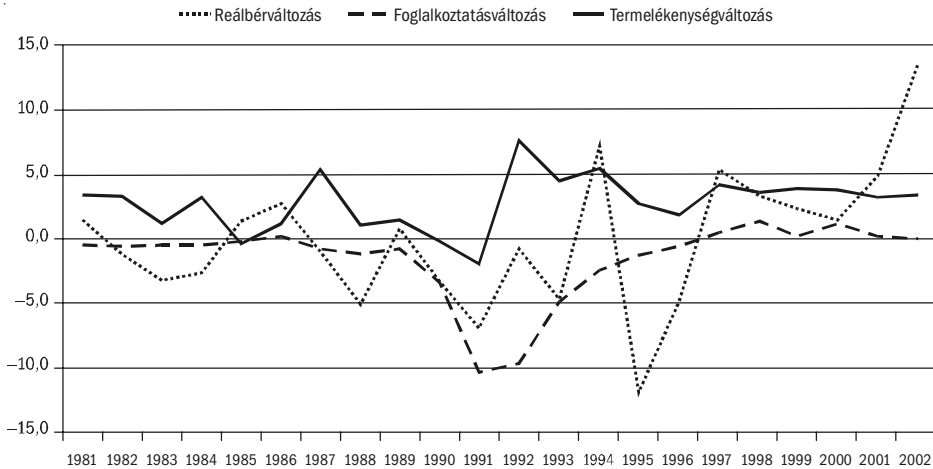
pítés pongyola fogalmazáson alapul: a gazdaságtan csak annyit mond, hogy az ár és az erőforrás-felhasználás közti negatív összefüggés *ceteris paribus*, vagyis változatlan feltételek mellett áll fenn. Az, hogy reálbérek és a foglalkoztatás makrogazdasági alakulása közt az elmúlt jó két évtizedben erős pozitív korrelációt mérhetünk, csak annyit jelent, hogy a munkapiaci feltételek távolról sem voltak változatlanok ebben az időszakban, és az ezt figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitikai elemzés szükségszerűen hibás következtetésekre vezet.

Tanulmányunkban ezért leírjuk azokat az összefüggéseket, amelyek keretében egyáltalán vizsgálható, mennyiben hat a bérek alakulása a foglalkoztatásra, és ökonometriai eszközök felhasználásával számszerűsítjük is ezt a kapcsolatot.

Az 5. ábra a foglalkoztatás, termelékenység és a reálbér éves változási ütemét mutatja be 1981-től. Érdekes kérdés, vajon befolyásolja-e a termelékenység alakulása a munkapiaci folyamatokat. A foglalkoztatással kapcsolatban elég vegyesek a nemzetközi tapasztalatok; a munkakeresletnek csak néhány országra lényeges magyarázó változója (ennek példája *Machin és szerzőtársai* [1993]), és a munkahelyáramlásra sem egyértelműek az eredmények. A magyar aggregált idősorok korrelációja gyakorlatilag 0, de ez önmagában még semmit sem mond a vállalatokra nézve. A bérváltozás és a termelékenységváltozás között a korreláció pozitív (1981–2000-re 0,5, 2002-ig 0,35 az együtttható), de a szintekre negatív (–0,53, illetve –0,61); azonban nyilván e két változó kapcsolata is vállalati szinten vizsgálendő kérdés. Mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a politika (különösen a szakszervezetekhez közel álló politikusok) az utóbbi időben gyakran felszólítják a vállalkozókat, hogy osszák meg a termelékeny-

lenül alakul, így a bérek lényegében foglalkoztatási hatások nélkül emelhetők. Látszólag ezt alá is támasztja az a megfigyelés, hogy a jelentős minimálbér-emelés után sem csökkent a foglalkoztatás lényegesen, első látásra csak a bérek eloszlása torzult jelentősen (vö. *Köllő* [2001b]), azonban a munkanélküliek foglalkozási esélyei is szignifikánsan csökkentek: vö. *Kertesi–Köllő* [2004].

5. ábra
Termelékenység, reálbér és foglalkoztatás változása Magyarországon

ségnövekedés hozamát dolgozóikkal; a nemzetközi tapasztalat, hogy ott erős a termelékenység hatása a bérekre, ahol erősek a szakszervezetek. Magyarországon kevés jel mutat a versenyszféra szakszervezeteinek kiemelkedő erejére. Látni fogjuk, a magyar vállalatok ennek ellenére a politikusok felszólítása nélkül is megtették ezt.

A kizárólag a nemzetgazdaság egészére szorító elemzés tehát csak nagyon bizonytalan állításokat fogalmazhat meg a munkapiac működéséről; mindenképpen közelíteni kell az elemzést a vállalati döntések szintjéhez. Ez azért is lényeges, mert az átmenet gazdaságelméleti elemzésének egy jelentős része a vállalatok heterogenitásáról szól: magán- és állami, új és régi vállalatok piaci viselkedésének különbségéről. A függelék F2. és F3. táblázataiból egyértelműen látható, hogy mind a foglalkoztatás, mind a bérek megoszlása és dinamikája erősen kapcsolódik a vállalatok tulajdoni szerkezetéhez és a vállalat működésének sikeréhez.

Mindez párosul a gazdasági aktivitás nagyon jelentős regionális különbségeivel: az ország nyugati felén 15 százalékponttal magasabb a gazdasági aktivitás, mint a keleti részen, amit semmiképpen sem indokol a népesség kor szerinti megoszlásában megfigyelhető jelentéktelen különbség. (Vas megyében a gazdasági aktivitás 2002-ben 61 százalékos volt, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 46 százalékos. Ezen belül a munkanélküliségi ráta Vasban 6 százalék alatt volt, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 17 százalék, vagyis a foglalkoztatásban még az aktivitásnál is nagyobbak a különbségek.) Az ilyen nagyságú regionális különbségek még az 1990-es évek első felében alakultak ki, és azóta is szinte változatlanul fennmaradtak.

A munkapiac működésének ezek látszólag jelentős heterogenitásai nem vizsgálhatók aggregált szinten. Így a következő fejezetben vállalatcsoportokra elemzem a munkahelyteremtés és -rombolás folyamatát, majd vállalati szinten viszem tovább a vizsgálatot.